

ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ

«Δίκη των Έξι»: έγκλημα η τιμωρία • Η ψυχή, η φωνή, οι νευροεπεξεργαστές και η φιλοσοφία

«Δίκη των Έξι»: έγκλημα η τιμωρία*

Από τον ΘΑΝΑΣΗ ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟ

Εκατό χρόνια έπειτα απ' αυτό που κάποιος χαρακτηρίσεν «ενδικοφανές έγκλημα», σε κάθε περίπτωση δε άφησε ένα βαθύτατο έως ανεξίτηλο αποτύπωμα στο συλλογικό/ιστορικό ασυνείδητο όλων των Ελλήνων, ασφαλώς και είναι ενδεδειγμένη η στιγμή για κατά μέτωπον θεώρηση όλων των στοιχείων που συγκρότησαν το κορυφαίο δικαστικό δράμα της νεότερης ιστορίας μας. Στο κείμενο που ακολουθεί –χωρίς να επεκταθώ στο υπόστρωμα του Εθνικού Διχασμού, που κατέστησε μη αδιανόητη την αντιμετώπιση και καταδίκη ως εθνικών προδοτών των πολιτικών ηγετών της μιας εκ των βασικών πολιτικών παρατάξεων του τόπου, αυτό το κάνω αναλυτικά αλλού– θα εστιάσω σε τρία σημεία της όλης υπόθεσης: στο κατηγορητήριο, στη διεξαγωγή της διαδικασίας και στις μεσομακροπρόθεσμες πολιτικές συνέπειες της Δίκης.

Αργετο The Books' Journal

Ιούνιος 1921, Μικρά Ασία. Ο Δημήτριος Γούναρης, πρωθυπουργός της Ελλάδας, με αξιωματικούς του στρατού, στο μέτωπο. Η φωτογραφία προέρχεται από την *Ιστορία του ελληνικού έθνους* της Εκδοτικής Αθηνών, Τόμος ΙΕ' - *Νεώτερος ελληνισμός από το 1913 ως το 1941*, σελ. 169.

1. ΤΟ ΚΑΤΗΓΟΡΗΤΗΡΙΟ

A. Οι συντάκτες

Επισημώς τουλάχιστον, ο συντάκτης του κατηγορητηρίου ήταν ο στρατηγός Θεόδωρος Πάγκαλος. Πάντως, ήταν ο θεσμικά υπόθυτος, ως πρόεδρος μιας τριμελούς ανακριτικής επιτροπής, τα άλλα δύο μέλη της οποίας –τους συνταγματάρχες Καλογερά και Λούφα– είχε ο ίδιος επιλέξει.

*Ο καθηγητής Θανάσης Διαμαντόπουλος είναι συγγραφέας του έργου, *Η κορύφωση του Εθνικού Διχασμού. Η Δίκη των Έξι: «Αναγκαίο λάθος» ή «δικαστικός φόνος»*, που κυκλοφορεί αυτές τις ημέρες από τις εκδόσεις Πατάκι. Εκεί μελετάται το ιστορικό, πολιτικό, κοινωνικό και ψυχολογικό υπόστρωμα του Εθνικού Διχασμού, του οποίου ως κορύφωση και επίσημη αντιμετώπιση είναι η Δίκη των Έξι. Στην αναλυτικότερη βιβλιογραφία που υπάρχει στις υποσημειώσεις εκείνου του έργου μπορεί ο ενδιαφερόμενος αναγνώστης να βρει την τεκμηρίωση των θέσεων που παρουσιάζονται και στο παρόν κείμενο.

Δύσκολα θα μπορούσε να φανταστεί κανείς λιγότερο αμερόληπτο κατηγορο. Ο εκ των συναρχηγών της «Επανάστασης» του 1922 Στυλιανός Γονατάς, με έμφαση, τονίζει στα Απομνημονεύματά του πως ο Πάγκαλος –πιθανότατα οργισμένος και γιατί δεν είχε ο ίδιος καταφέρει να ηγηθεί της νέας κατάστασης– είχε επιδιώξει την άνευ δίκης εκτέλεση των συλληφθέντων ως υπευθύνων για τις πολιτικοστρατιωτικές επιλογές της περιόδου 1920-22.

Αν, όμως, γενικώς ο ρηξικέλευθος στρατηγός δεν ήταν νηφάλιος κριτής των αντιπάλων του, η έχθρα του για τον υπόδοκο αρχιστράτηγο της ήττας Γεώργιο Χατζηανέστη είχε ρίζες, και βαθιές και προσωπικές. Έχοντας κατά του Βαλκανικούς Πολέμους υπηρετήσει υπό τις διαταγές του –ο Χατζηανέστης ήταν επιτελάρχης στη μεραρχία στην οποία ο μετέπειτα κατηγορός του υπηρετούσε ως υπολοχαγός–, ο Πάγκαλος είχε πράγματι επανει-

λημμένα υποστεί έως και εξευτελιστικές επιπλήξεις από τον ανώτερό του:

Και γιατί αυτός είχε εντοπίσει την τάση του νεαρού υπολοχαγού να διαπράττει «λεηλασίες» ή πλιάτσικο εις βάρος αμάχων. Και για το ρόλο που είχε παίξει ο αρβανίτης στρατιωτικός στις μαζικές εκτελέσεις συλληφθέντων τουρκαλβανών χωρικών, επειδή είχαν υπερασπιστεί το χωριό τους, αντιστεκόμενοι στον προελαύνοντα ελληνικό στρατό (ενέργεια την οποία ο Χατζηανέστης είχε χαρακτηρίσει «δολοφονία», για την οποία απείλησε –και προσπάθησε– ο νεαρός αξιωματικός να λογοδοτήσει, φυσικά ενώπιον στρατοδικείου...). Κυρίως, όμως, επειδή νωρίτερα ο Πάγκαλος είχε λάβει εντολή να διεξαγάγει ανάκριση και να συντάξει πόρισμα για βισμούς εις βάρος μουσουλμανίδων από ελληνες στρατιώτες, είχε δε προσπαθήσει να συγκαλύψει το συμβάν, ως μη αποδειχθέν. (Υπονόμυσε, όμως, ο ίδιος το

συμπέρασμα του πορίσματός του, αφού κατέληξε με τη φράση «υπό τοιούτους όρους ο αναμάρτητος πρώτος τον λίθον βαλέτω». Κυρίως η φράση αυτή είχε προκαλέσει την οργή του άτεγκτου επιτελάρχη, ο οποίος –κρίνοντας πως συνιστούσε συμπεριφορά απαόδοσα σε έλληνα αξιωματικό– είχε ζητήσει και γι' αυτό τη δίωξη του συντάκτη του πορίσματος. Εισήγηση η οποία, «ευτυχώς» όπως αναφέρει στα απομνημονεύματά του ο Πάγκαλος, δεν υιοθετήθηκε τελικώς από τον αρχιστράτηγο, διάδοχο Κωνσταντίνο... Με άλλα λόγια, ο Χατζηανέστης –πέραν του ότι τον είχε επανειλημμένα επιπλήξει– δύο φορές είχε ζητήσει την παραπομπή σε στρατοδικείο του μετέπειτα κατηγορού του. Ενώ, επίσης, είχαν συγκρουστεί και σε σχέση με το Κίνημα στο Γουδί το 1909, με τον ένα –τον Πάγκαλο– να είναι εκ των πρωτεργατών του και τον άλλο να παραιτείται από ένα στρατεύμα στο οποίο οι στασιαστές είχαν κα-

ταλύσει κάθε έννοια πειθαρχίας...

Βέβαια υπάρχει και η εκδοχή πως, επί της ουσίας και από τα παρασκήνια, συντάκτης του κατηγορητηρίου που υπέβαλε η υπό τον Πάγκαλο ανακριτική επιτροπή ήταν ο Γεώργιος Παπανδρέου. Μάλιστα και ο καθηγητής Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος καταθέτει τη μαρτυρία του πως άκουσε από κάποια –μη κατονομαζόμενα– μέλη της Επαναστατικής Επιτροπής, που είχε την ευθύνη των πραγμάτων από τον Σεπτέμβριο του 1922, πως το κατηγορητήριο το είχε συντάξει ο Παπανδρέου. Δεν ξέρω αν είναι έτσι ακριβώς τα πράγματα και αν ο μετέπειτα «Γέρος της Δημοκρατίας» είχε πραγματικά περιθώρια να διαφοροποιηθεί από τη θέληση του πανίσχυρου τότε προέδρου της Ανακριτικής Επιτροπής ή αν οι παρεμβάσεις του ήταν γλωσσικές και σε επιμέρους νομικά ζητήματα. Σε κάθε περίπτωση, όμως, βενιζελικός ο ίδιος, σύμβουλος από τις πρώτες ημέρες που εξεργάγη η «Επανάσταση» του αρχηγού της Νικολάου Πλαστήρα και, κυριολεκτικά από την επομένη της εκτέλεσης των Έξι, υπουργός Εσωτερικών της υπό τον Στυλιανό Γονατά επαναστατικής κυβερνή-

σεως, ούτε αυτός θα μπορούσε να εμφανιστεί ως ουδέτερος και αποστασιοποιημένος έναντι των κατηγορουμένων...

Και μόνο το ύφος γραφής του κατηγορητηρίου, άλλωστε, δεν επιτρέπει πολλές αμφιβολίες επί του προκειμένου.

Β. Το ύφος γραφής

Συνήθως τα κατηγορητήρια, στις «κανονικές» δίκες τουλάχιστον, παραθέτουν γεγονότα που στοιχειοθετούν αξιόποινες πράξεις, αναδεικνύουν την εμπλοκή των κατηγορουμένων και τις όποιες ευθύνες τους γι' αυτές, το πολύ πολύ, δε, αναφέρονται στην ψυχική στάση των υποδίκων έναντι της πράξης και κάνουν νομικούς χαρακτηρισμούς.

Προσωπικοί απαξιωτικοί χαρακτηρισμοί και ύβρεις προς τους κατηγορούμενους είναι το λιγότερο που μπορεί να λεχθεί, δεν είναι συμβατοί με διαδικασίες προσαρμοσμένες στις αξίες και τους κανόνες του κράτους δικαίου.

Το κατηγορητήριο όμως, με βάση το οποίο κλήθηκαν να λογοδοτήσουν ενώπιον του εκάκτου στρατοδικείου ο στρατηγός Χατζηανέστης και οι επτά προ-

σωπικότητες που είχαν ασκήσει κυβερνητικές ευθύνες κατά την επίδικη διετία, δεν μιλούσε μόνο για «ψυχική πάρωση των κατηγορουμένων». Έκανε επίσης λόγο, μεταξύ αρκετών άλλων, για «έκφυλα μορμολύκεια», χαρακτηρισμός που αναφερόταν στο σύνολό τους. Ενώ ειδικά ο άτυχος αρχιστράτηγος –ο διορισμός του οποίου στη συγκεκριμένη θέση συνιστούσε αυτοτελές κεφάλαιο και βάση του κατηγορητηρίου– χαρακτηριζόταν ως «γνωστό στους πάντες ανισόρροπο και διαλυτικό στοιχείο»...

Η ύπαρξη, όμως, τέτοιων αδόκιμων χαρακτηρισμών δεν αποτελούσε τον μόνο παραλογισμό του κατηγορητηρίου.

Γ. Το βασικό χαρακτηριστικό του και η πρώτη παράλογη συνέπειά του

Το βασικό χαρακτηριστικό του «νομικού» εγγράφου με βάση το οποίο κλήθηκαν να λογοδοτήσουν οκτώ πολιτικές και στρατιωτικές προσωπικότητες της εποχής ήταν η ύπαρξη μηδενικής εξειδίκευσης ή εξατομίκευσης των συγκεκριμένων κατηγοριών. Δεν υπήρχαν πράξεις καταλογιζόμενες σε συγκεκριμένους υποδίκους. Οι πάντες κατηγορούντο για τα πάντα. Υπουργός

Στρατιωτικών χωρίς λόγο και ρόλο στη διαμόρφωση της εξωτερικής πολιτικής της χώρας εμφανιζόταν ως υπόλογος για λεπτούς διπλωματικούς χειρισμούς, πράξεις ή/και παραλείψεις. Υπουργός Εξωτερικών έπρεπε να λογοδοτήσει για καθαρά στρατιωτικού χαρακτήρα επιλογές, τοποθετήσεις διοικητών μονάδων κ.ο.κ.

Τα πάντα ανάγονταν, δε, σε μια γενική κατηγορία: «Από της 1 Νοεμβρίου 1920 [σημείωση του συγγραφέα, χαρακτηριστική της προχειρότητας του κατηγορητηρίου, έστω και αν πρόκειται για λεπτομέρεια: η πρώτη αντιβενιζελική κυβέρνηση ανέλαβε στις 4 Νοεμβρίου] και εφ' εξής μέχρι της 26ης Αυγούστου 1922 συναποφασίσαντες μετά των συναυτουργών υμών περί πράξεως εσχάτης προδοσίας εκουσίως και εκ προθέσεως υποστηρίζετε την εισβολήν ξένων στρατευμάτων, ήτοι του τουρκικού εθνικιστικού στρατού, εις την επικράτειαν του Βασιλείου, τουτέστιν εις την υπό της Ελλάδος κατεχόμενην και διά της Συνθήκης των Σεβρών κατακεκρωμένην χώραν της Μ. Ασίας, παραδόσαντες άμα εις τον εχθρόν πόλεις, φρούρια, μέγα μέρος του στρατού και μεγίστης

Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών - Γεννάδειος Βιβλιοθήκη

Η ηγεσία της Επαναστατικής Επιτροπής που προέκυψε με την επανάσταση του 1922: συνταγματάρχες Γονατάς (κέντρο), Πλαστήρας (δεξιά) και ο πολιτικός σύμβουλος της Επανάστασης, Γεώργιος Παπανδρέου, μετέπειτα «Γέρος της Δημοκρατίας».

αξίας υλικών πολέμου...».

Στο κεντρικό ή «πυρηνικό» αυτό σημείο του κατηγορητηρίου αναφέρθηκε λιτά στην απολογία στην ανακριτική επιτροπή ο Νικόλαος Στράτος, λέγοντας το αρκετά προφανές: «Η Μικρά Ασία δεν ήτο τμήμα της Επικρατείας. Ήτο ξένον έδαφος κατ' εντολήν κατεχόμενο στρατιωτικώς. Η Θράκη που ήταν τμήμα της Επικρατείας, με ελληνικήν διοίκειν και βουλευτάς εις την Βουλήν, δεν παρεδόθη υφ' ημών. Παρεδόθη υπό άλλης κυβερνήσεως [εννοώντας την κυβέρνηση Κροκιά που είχε εγκαθιδρύσει το επαναστατικό καθεστώς Πλαστήρα-Γονατά και η οποία απομάκρυνε τον ελληνικό στρατό από την Ανατολική Θράκη με προσωπική παρέμβαση και παρότρυνση του Βενιζέλου]». Ανεξαρτήτως όμως του τυπικού στοιχείου, ότι δηλαδή τα μικρασιατικά εδάφη δεν ήταν εθνικό έδαφος, πώς τα ειδικότερα επιμέρους σημεία του κατηγορητηρίου συνδέονται με –ή καταλήγουν σε– αυτό το συμπέρασμα, περί εκούσιας παράδοσής τους εις τον εχθρό;

Το ότι τα περισσότερα σημεία του κατηγορητηρίου δεν είναι λογικά συνεκτικό να θεωρηθεί πως οδηγούσαν στη γενική αυτή κατηγορία υποθέτω πως θα αναδειχθεί με ενάργεια στη συνέχεια. Υπάρχει, ωστόσο, ένα σημείο, μια καταλογιζόμενη στους κατηγορού-

μενους πράξη –ή μάλλον παράλειψη–, μια πολιτική επιλογή εν πάση περιπτώσει, η οποία πράγματι θα μπορούσε να συνδεθεί με αποδοχή κινδύνου εθνικής βλάβης χάρι παραταξιακού οφέλους: Η πρώτη αντιβενιζελική κυβέρνηση που προέκυψε από τις εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920, η κυβέρνηση του Δημητρίου Ράλλη, αποφάσισε τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος στις 22 Νοεμβρίου προκειμένου ο λαός να αποφασίσει την επάνοδο του Κωνσταντίνου στο θρόνο του. Και δεν ανέστειλε –ως όφειλε να κάνει, κατά το κατηγορητήριο– τη διεξαγωγή του δημοψηφίσματος αυτού, παρά το γεγονός πως στις 20 Νοεμβρίου οι πρόβες των Δυνάμεων επέδωσαν κοινή διακοίνωση προς την ελληνική κυβέρνηση, σύμφωνα προς την οποία, εφόσον ο ελληνικός λαός ψήφισε υπέρ του γερμανόφιλου μονάρχη, αυτό ουσιαστικά θα οδηγούσε σε επικίνδυνη για την εθνική μας ασφάλεια διπλωματική απομόνωση της χώρας. Αφού θα εθεωρείτο πως ο λαός θα είχε υιοθετήσει την εχθρική προς αυτές κατά τον Μεγάλο Πόλεμο στάση του Κωνσταντίνου.

Εδώ βέβαια υπήρξε μια ένσταση ουσίας, την οποία ανέδειξε ο υπόδικος Νικόλαος Στράτος (μη κρυπτόμενος, όπως οι περισσότεροι συγκατηγορούμενοί του, πίσω από το γεγονός πως δεν ήταν μέλος της κυβέρνησης που έκανε τη σχετική

επιλογή): Υποστήριξε πως, αν συνημορφούντο προς τας υποδείξεις οι τότε κυβερνώντες, ο ελληνικός λαός, ήδη κληθείς στις κάλπες, θα μπορούσε να θεωρήσει την κυβέρνησή του ως –αξιοποιώντας– υπόλογο για εκχώρηση στους ξένους της εθνικής κυριαρχίας. Αυτό, όμως, είναι ένα ζήτημα ουσίας, όπου ο καθένας θα μπορούσε να αξιολογήσει κατά την κρίση του την απόφαση της μη συμμερφωσης που πήρε η τότε κυβέρνηση. Καθώς και τα κίνητρά της: το έκαναν για να υπηρετήσουν τον εστεμμένο –άτυπο– «παραταξίαρχη» τους ή την εθνική αξιοπρέπεια;

Ο αναμφίβηλος παραλογισμός, εκπηγάων από τη μη εξατομίκευση των κατηγοριών που προαναφέραμε, συνίσταται στο εξής: Πλην του Γούναρη, όλοι οι άλλοι κατηγορούμενοι γι' αυτή την απόφαση δεν ήταν μέλη της κυβέρνησης που την πήρε! (Σύμφωνα με το συνταγματάρχη Καλογερά, εκ των μελών της υπό τον Πάγκαλο ανακριτικής επιτροπής, η ευθύνη όλων τους για τη συγκεκριμένη απόφαση θεμελιωνόταν στο ότι δέχτηκαν ΕΚ ΤΩΝ ΥΣΤΕΡΩΝ, δηλαδή μετά την προκήρυξη και τη διεξαγωγή του δημοψηφίσματος, να αναλάβουν κυβερνητικά αξιώματα...)

Σημειώτεον δε πως το τελευταίο σημείο του κατηγορητηρίου προσάπτει στους οκτώ υπόδικους –δηλαδή μέχρι και στον Χατζη-

νέστη, που τότε ήταν ένας απλός απόστρατος, αφού δεν είχε ακόμη επανέλθει στο στράτευμα μετά τη (δεύτερη) παραίτησή του το 1915– πως εμπόδισαν την ανάληψη της διπλωματικής εκπροσώπησης της χώρας και των αλυτρώτων Ελλήνων από τον Ελευθέριο Βενιζέλο, αλλά και τον επίσης αντανόφιλο... Δημήτριο Ράλλη! Δηλαδή, τον κατεξοχήν ευθυνόμενο, ως επικεφαλής της κυβέρνησης, για την επιλογή που καταλογιζόταν ακόμη και στα μη μέλη της!

Αλλά αυτό δεν ήταν ο μόνος παραλογισμός στην όλη διαχείριση του θέματος.

Δ. Άλλοι νομικοί παραλογισμοί

Το επόμενο σημείο του κατηγορητηρίου προσάπτει στους υπόδικους πολιτικούς υπεύθυνους –αλλά, ελλείψει εξειδίκευσης των ευθυνών, και στον μετέπειτα αρχιστράτηγο– πως δεν έκαναν τις αναγκαίες προπαρασκευαστικές ενέργειες για την προσάρτηση στη χώρα μας της Βορείου Ηπείρου και των Δωδεκανήσων. Ωστόσο...

Η Ιταλία αποκτούσε την κυριότητα, άρα και την εξουσία ή τη δυνατότητα διάθεσης των Δωδεκανήσων με τη συνθήκη των Σεβρών, η οποία ουδέποτε ετέθη σε ισχύ. Προφανώς, η νομική αρχή «nemo plus juris ad alium transferre potest quam ipse habet» («ουδείς μεταγει πλέον του ου έχει δικαιώματος») δεν ήταν γνωστή στους συντάκτες του κατηγορητηρίου.

Όσον αφορά, δε, την επίσης περιλαμβανόμενη στο ίδιο σημείο του κατηγορητηρίου παράλειψη των αναγκαίων προπαρασκευαστικών ενεργειών που θα επέτρεπαν την ενσωμάτωση στην Ελλάδα της Βορείου Ηπείρου, ο Γεώργιος Μπαλτατζής, υπουργός Εξωτερικών από το 1921, παρέθεσε κατά τη δίκη στοιχεία αποδεικνύοντα, τουλάχιστον κατά την ερμηνεία τους από τον ίδιο, πως ήδη η κυβέρνηση Βενιζέλου είχε εγκαταλείψει από την άνοιξη του 1920 την προσπάθεια για την προσάρτηση στο Βασίλειο αυτής της περιοχής. Κυρίως επικαλέστηκε την παρότρυνση του Βενιζέλου –με έγγραφο της 15ης/5/1920– προς τον στρατηγό Τρικούπη να σταματήσει, λόγω διπλωματικών δυσχερειών, τη στρατιωτική προέλαση προς τα επιθυμητά στη χώρα μας εδάφη. Μεταξύ, δε, άλλων, στο έγγραφο αυτό ο Βενιζέλος ανέφερε: «Η ανάμειξις του πληθυσμού εις την περιφέρειαν ταύτην δικαιολογεί και τα

δύο μέρη, διεκδικούντα αυτήν...».

Ακόμη στο κατηγορητήριο –σημείο 4– καταλογίζεται στους υποδίκους η τοποθέτηση ως διοικητών μονάδων απειροπόλεμων και άσχετων στελεχών. Σχεδόν στο σύνολό τους, ωστόσο, τις αλλαγές αυτές δεν τις έκανε ο Χατζηανέστης, στο ελάχιστο διάστημα (δύομισι μήνες) που άσκησε διοίκηση, αλλά ο προκατόχος του Αναστάσιος Παπούλας. Ο οποίος δεν ήταν κατηγορούμενος, αλλά μάρτυρας κατηγορίας.

Επίσης δε, ως βάση της κατηγορίας αναφέρεται ο διορισμός του αντιστρατήγου Χατζηανέστη ως αρχιστρατήγου, «γνωστού εις πάντας και εις μιάς ως ανισορόπου και διαλυτικού στοιχείου...».

Πράγματι δε, η ψυχосύνθεση του στρατηγού Χατζηανέστη θεωρείτο από αρκετούς συγχρόνους του προβληματική. Χαρακτηριστικά, σύμφωνα με την εκτίμηση του Ζαβιτζιάνου (την οποία όμως αυτός, όπως αναγνωρίζει, βάσισε σε εκτιμήσεις και πληροφορίες άλλων που του μεταφέρθηκαν) «το πολύ μυαλό του [...] είχε το δυστύχημα ότι δεν ήταν στη θέση του». Ενώ είναι επίσης πιθανόν πως κάποια από τα λάθη του συνδέονταν με την προ-

σωπικότητα και τις ιδιορρυθμίες του, ιδίως δε με τον ακραίο συγκεντρωτισμό του. Για παράδειγμα, η απόφασή του το ένα σώμα στρατού να μην μπορεί να καλεί σε βοήθεια το άλλο, χωρίς έγκριση –η οποία ενίοτε καθυστερούσε– του Γενικού Στρατηγείου που βρισκόταν στη Σμύρνη.

Η επιλογή ωστόσο για το αξίωμα του αρχιστρατήγου ενός ανώτατου αξιωματικού με αδιαμφισβήτητο στρατιωτικό ήθος, αλλά και με τεράστια στρατιωτική παιδεία –απόφοιτου στρατιωτικών σχολών στο εξωτερικό– και η εκμέρους του ανάληψη, «επ' εσχάτους», των συγκεκριμένων ευθυνών, όποια και αν ήταν τα ψυχολογικά χαρακτηριστικά ή οι ιδιαιτερότητες της προσωπικότητάς του, δύσκολα θα μπορούσε να θεωρηθεί πως θεμελιώναν πρόθεση βλάβης της χώρας. Όπως και τα περισσότερα άλλα στοιχεία του κατηγορητηρίου άλλωστε.

Από την άλλη, είναι πράγματι γεγονός πως ο ορισμός του Χατζηανέστη ως αρχιστρατήγου έγινε με επιμονή, πρωτίστως, του συγγενούς του, Νικολάου Στράτου. Ωστόσο δύσκολα θα μπορούσε να θεωρηθεί κομματική επιλογή, αφού ο στρατηγός ανήκε σε παλαιοβενι-

ζελική οικογένεια: ήταν ετεροθαλής αδελφός, από την ίδια μητέρα, του υπουργού Οικονομικών έως το 1912 και στη συνέχεια υπουργού Εξωτερικών του Βενιζέλου, Λάμπρου Κορομηλά (από αυτόν έχει πάρει το όνομά της η οδός Προξένου Κορομηλά στη Θεσσαλονίκη). Σημειωτέον πως ο Κορομηλάς –ο οποίος, πιθανότατα, ήταν ο μόνος υπουργός Εξωτερικών της περιόδου 1910-1915 που δεν επελέγη για το συγκεκριμένο αξίωμα με υπόδειξη του Στέμματος–, από την επομένη της κυβερνητικής αλλαγής, το 1920, είχε πιέσει έντονα τον Κωνσταντίνο να μην επανέλθει στο θρόνο, αλλά και την κυβέρνηση Ράλλη να μην τον επαναφέρει, προκειμένου να αποφευχθούν διεθνοπολιτικές επιπλοκές, δυσμενείς για τη χώρα μας.

Ούτε όμως ήταν ο Χατζηανέστης στρατηγός μη απολαμβάνων και προσωπικά του Βενιζέλου της εκτίμησης: εν όψει της αναμενόμενης το 1915 εισόδου της χώρας μας στον πόλεμο, ο κρητικός ηγέτης, ως πρωθυπουργός τότε, τον είχε τοποθετήσει επικεφαλής μάχιμης μεραρχίας (έστω και αν τότε, κυρίως λόγω της ακραίας τυπολατρίας του και ως πειθαρχομανής, δεν

ευτύχησε στο ρόλο του μεράρχου, προκαλώντας εξέγερση των υπό τις εντολές του ανδρών, κάτι που τον οδήγησε σε παραίτηση, αφού δεν δέχτηκε την κυβερνητική απόφαση για τοποθέτησή του επικεφαλής άλλης μεραρχίας).

Από την άλλη, βέβαια, στο κατηγορητήριο αναφέρεται και η απόφαση «προς παιδαριώδη σκοπόν» για μετακίνηση δυνάμεων από τη Μικρά Ασία στη Θράκη. Ο αρχιστράτηγος πρωτίστως και ο υπουργός Στρατιωτικών Νικόλαος Θεοτόκης έδωσαν επ' αυτού εξηγήσεις –φόβοι για επίθεση εκεί από κοιμιστάτσηδες κ.λπ.– η αξιοπιστία των οποίων ίσως, πράγματι, με στρατιωτικά κριτήρια, θα μπορούσε να αμφισβητηθεί. Δύσκολα, όμως, μια λάθος έστω στρατιωτική εκτίμηση μπορεί να θεμελιώσει κατηγορία για εσχάτη προδοσία. Και ιδίως η κατηγορία στον αρχιστράτηγο πως εκ προθέσεως παρέδωσε και τμήματα του στρατού του στον εχθρό.

Ωστόσο, στο κατηγορητήριο υπήρχαν δύο σημεία τα οποία, είναι αλήθεια, είχαν πιο στέρεα λογική και θεμελίωση. Τα εκεί αναφερόμενα στοιχεία, ανεξαρτήτως της νομικής απαξίας τους και του κατά πόσον θα μπορούσαν με κάποια

Agence Roi / Bibliothèque nationale de France

Στιγμιότυπο της Δίκης των Έξι. Από αριστερά, οι κατηγορούμενοι: ο υποναύαρχος και πρώην υπουργός Μιχαήλ Γούδας, ο υπουργός Εξωτερικών στην κυβέρνηση Γούναρη Γεώργιος Μπαλατζής, ο υποστράτηγος και πρώην υπουργός Ξενοφών Στρατηγός, ο πρώην πρωθυπουργός Δημήτριος Γούναρης, ο πρώην πρωθυπουργός Νικόλαος Στράτος, ο υπουργός επί των στρατιωτικών Νικόλαος Θεοτόκης και ο πρώην πρωθυπουργός Πέτρος Πρωτοπαπάδης. Στη φωτογραφία δεν διακρίνεται ο όγδοος κατηγορούμενος, ο Γεώργιος Χατζανέστης, διοικητής της στρατιάς της Μικράς Ασίας. Μόνο ο Γούδας και ο Στρατηγός καταδικάστηκαν σε ισόβια κάθειρξη. Οι υπόλοιποι έξι καταδικάστηκαν εις θάνατον και εκτελέστηκαν λίγες ώρες μετά την καταδίκες τους, στις 15 Νοεμβρίου 1922.

λογική συνοχή να θεμελιώσουν την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας, συνιστούσαν πράγματι τεράστια πολιτικά λάθη, που με βεβαιότητα έβλαψαν και τη χώρα και τη ομαλή λειτουργία των θεσμών της.

Το ένα αναδείκνυε την ανοχή από τους κατηγορούμενους της λειτουργίας –υπό τους Στρέιτ, Δούσμανη, Κωνσταντινόπουλο κ.λπ.– «παρακυβερνήσεως», σήμερα θα λέγαμε «παρακράτους», η οποία τρομοκρατούσε και δίωκε τους αντιφρονούντες, ουσιαστικά καταλύοντας το κράτος του νόμου. Αυτό είναι κάτι, πράγματι, που δεν αμφισβητήθηκε ούτε από τους περισσότερους κατηγορούμενους. Μάλιστα, στην απολογία του, ο Στράτος αναφέρθηκε στην προσπάθεια των κυβερνήσεων της διετίας 1920-22 να περιστέλουν κατά το δυνατόν την ανεξέλεγκτη και δικτακτική για τους αντιπολιτευόμενους δράση των προαναφερόμενων στοιχείων. Ωστόσο –έστω και αν, σε αντίθεση με το έθιμο που υποστηρίζεται από συνείδηση δικαίου, «το άδικο δεν δημιουργεί δίκαιο»–, από την έκρηξη του Διχασμού, ειδικά μάλιστα κατά τη βενιζελική τριετία 1917-20, η λειτουργία παρακρατικών μηχανισμών προς κατατρομοκράτηση των αντιφρονούντων αποτελούσε τρέχουσα πρακτική

και των δύο παρατάξεων. Κράτος ισονομίας όλη αυτή την περίοδο δεν υπήρχε ούτε κατά διάνοια. Δεν πρέπει, άλλωστε, να ξεχνάμε πως και οι δύο «πολιτικοί κόσμοι» είχαν φτάσει να θεωρούν εθνικούς μειοδότες τους αντιπάλους τους, επομένως αντιμετωπίσιμους με κάθε μέσο, θεμιτό ή αθέμιτο, θεσμικό ή έκθεσμο. Αν ως βάση της εσχάτης προδοσίας εθεωρείτο η αποσάθρωση της εύρυθμης λειτουργίας του δημοκρατικού πολιτεύματος και των θεσμών του, τότε στη συγκυρία της εποχής και οι δύο παρατάξεις θα έπρεπε να είναι ποινικές υπόλογες, ίσως δε η βενιζελική πολύ περισσότερο (αφού ακόμη και ο Βενιζέλος, αποχωρώντας από τη χώρα το 1920, έφτασε να αποδοκιμάσει την εσωτερική κυβερνητική πολιτική του Κόμματος των Φιλελευθέρων της περιόδου 1917-1920, πολιτική συστηματικών διωγμών των αντιπάλων, την οποία αντιδίδεττειλε προς αυτή της πενταετίας 1910-15, που βασίστηκε στην ισονομία των πολιτών).

Το άλλο σημείο, το 13ο του κατηγορητηρίου –αυτό επίσης αναμφίβολα σημαντικό και όχι αθεμελίωτο, αφού προφανώς και συνδεόταν με τελική βλάβη της χώρας– υπήρξε η επιδειχθείσα αδιαλλαξία των

κυβερνώντων και πλέον υποδίκων, η οποία οδήγησε σε απόρριψη δι-αμεσολαβητικών/συμβιβαστικών πρωτοβουλιών των Συμμάχων μας, κυρίως τον Ιούνιο του 1921. Ωστόσο, τη σχετική απόφαση την υιοθέτησε ομοφώνως το ελληνικό Κοινοβούλιο, με το Κόμμα των Φιλελευθέρων κάθε άλλο παρά να υπολείπεται σε μαζικισμό. (Αυτό μάλιστα, παρά την πιο μετριοπαθή και συμβιβαστική στάση προσωπικά του Βενιζέλου, ο οποίος από το εξωτερικό τότε συνιστούσε σε όλους, και στους δικούς του ειδικότερα, περισσότερο πραγματισμό). Από την άλλη, βέβαια, η «ενισχυτική εθνικιστική αδιαλλαξία» της αντιπολίτευσης των Φιλελευθέρων ασφαλώς και δεν σημαίνει πως ο εθνοβλαπτικός μαζικισμός των τότε κυβερνώντων δεν υπαγορεύτηκε από την ανησυχία τους –την οποία και ο Ούνιτσον Τσώρτσιλ επεσήμανε– μήπως αποδειχθούν κατώτεροι του Βενιζέλου σε εθνικά επιτεύγματα. (Σημειωτέον δε πως και νωρίτερα, το ελληνικό Κοινοβούλιο είχε αποκλείσει κάθε υποχώρηση στα κεκτημένα της Συνθήκης των Σεβρών, την οποία, πάλι ομοφώνως[!], είχε χαρακτηρίσει ως «το ελάχιστον των εθνικών δικαίων»).

Αν, όμως, τα προαναφερόμενα –και παρά το όχι αθεμελίωτο

των δύο τελευταία αναδειχθέντων σημείων του κατηγορητηρίου– καταδεικνύουν το πόσο νομικός διάτρητο ήταν αυτό, ούτε η επ' ακροατηρίω διεξαγωγή της δίκης υπήρξε άμεμπτος.

2. Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΤΗΣ ΔΙΚΗΣ

A. Η συγκρότηση του δικαστηρίου και το «αμερόληπτο» των δικαστών
Δεν είναι μόνο το προφανές της αποστέρησης των πολιτικών κατηγορουμένων από τον φυσικό τους δικαστή, την οποία άλλωστε και το Σύνταγμα του 1911 καθιέρωνε σε δύο άρθρα του, απαγορεύοντας τη σύσταση εκτάκτων στρατοδικείων.

Ακόμη περισσότερο εκπλήσσει το εξαιρετικό εύρος των επιλέξιμων ως στρατοδικών, την οποία προέβλεπε η ειδική πράξη της «Επανάστασης» του 1922, αναθέτοντας μάλιστα την αποκλειστική ευθύνη της επιλογής τους στον υπουργό Στρατιωτικών. Και αυτός ήταν ο Θεόδωρος Πάγκαλος, ο οποίος μάλιστα –πριν αργότερα μεταφερθεί η σχετική αρμοδιότητα στην Επαναστατική Επιτροπή– πρόλαβε να αντικαταστήσει τους ορισθέντες από τον επί λίγες μέρες προκάτοχό του, Αναστάσιο Χαράλαμψη, διότι τους θεώρησε εξαιρετικά μετριοπαθείς.

Πέραν όμως του ότι ο πιο εμπαικής διώκτης των κατηγορουμένων φρόντισε για τη συγκρότηση του στρατοδικείου από τους πιο σκληρούς πολιτικούς αντιπάλους των υποδίκων αντιβενιζελικών πολιτικών, ευρύτερα ο στρατιωτικός βραχίονας του βενιζελισμού –στον οποίον ανήκαν οι συγκεκριμένοι στρατοδίκες– είχε και ιδιαιτελείς λόγους να αντιμετωπίσει με εχθρότητα τους πολιτικούς ηγέτες της αντίπαλης παράταξης. Ειδικότερα:

Όταν το 1917 επανήλθε στην εξουσία, χάρη στις γαλλοσεναγελέζικες ξιφολόγχες, η βενιζελική παράταξη δεν αρκέστηκε να απομακρύνει από το στράτευμα τους πιο εκτεθειμένους ένστολους αντιβενιζελικούς. Ή ακόμη και να εξαπολύσει διωγμούς εναντίον κάποιων εξ αυτών, π.χ. του Παπούλα, οι οποίοι στο πρόσφατο τότε παρελθόν είχαν ιδιαίτερα εκτεθεί και συνακόλουθα στοχοθετηθεί ως αντίπαλοι.

Πολύ σημαντικότερο είναι πως η κυβέρνηση αυτή έβαλε *όλους* τους λεγόμενους «αμυνίτες» αξιωματικούς σε εξαιρετικά πλεονεκτική επαγγελματική θέση, όσον αφορά την εξέλι-

ξή τους στη στρατιωτική ιεραρχία, σε σχέση με τους «παραινούτσους» στο –κωνσταντινικό– «κράτος των Αθηνών». Στους πρώτους δηλαδή δόθηκε ένα δεκάμηνο πλαισίου αρχαιότητας, που τους διασφάλιζε προτεραιότητα έναντι των άλλων στελεχών των ενόπλων δυνάμεων στις προαγωγές.

Η διατήρηση ή η κατάργηση του επαγγελματικού αυτού προνομίου, το οποίο, σύμφωνα με τις πολιτικές συγκυρίες, κατά καιρούς ακυρωνόταν ή επανερχόταν, υπήρξε στη ρίζα πολλών στρατιωτικών επεισοδίων και επεμβάσεων του Μεσοπολέμου: Τα μέλη του στρατιωτικού βραχίονα κάθε παράταξης αντιμετώπιζαν επομένως τη στρατιωτική αλλά και την *πολιτική* ηγεσία της άλλης ως εχθρό στρεφόμενο εναντίον της και απειλητικό για τα συμφέροντα ή τα προνόμιά της. Άρα, οι βενιζελικοί στρατοδίκες που συγκροτούσαν το δικαστήριο δεν είχαν να λογοδοτήσουν μόνο προς την Ιστορία. Λογοδοτούσαν και προς το στρατοκρατικό σκέλος της βενιζελικής παράταξης, από το οποίο προέρχονταν και στο οποίο, όπως πίστευαν, θα συνέχιζαν να ανήκουν

στο διηγετικό: Ο καταλογισμός «προδοτικής στάσης» στους ηγέτες της μιας παράταξης θεωρούσαν προφανώς πως έθετε στο απυρόβλητο αποφάσεις που ευνοούσαν τον «εθνικώς σκεπτόμενο» στρατιωτικό βραχίονα της παράταξής τους και θωράκιζαν τα συμφέροντά του, αλλά και τον εις το διηγετικό δεσπόζοντα ρόλο του εντός των εθνικών Ενόπλων Δυνάμεων... Ίσως, μάλιστα, διευκόλυνε και άλλου είδους φιλοδοξίες αρκετών εξ αυτών...

Όπως, δε, έγραψε ο –υποστηρικτής ωστόσο της ακραίας τιμωρίας– Ιωάννης Μεταξάς στο Ημερολόγιό του, ελάχιστες ώρες πριν από την έκδοση της τρομερής απόφασης και της εκτέλεσης της ποινής: «Φιλοδοξία στρατιωτικών εις την ράχην των [κατηγορουμένων]».

Οπωσδήποτε όλα αυτά καθόρισαν και τον τρόπο διεξαγωγής, αλλά φυσικά και τη διεύθυνση της δίκης από τον προεδρεύοντα στρατηγό Οθωναίο.

Β. Η διεξαγωγή της επ' ακροατηρίω διαδικασίας

Για τον τρόπο και τις συνθήκες διεξαγωγής και διεύθυνσης της επ'

ακροατηρίω διαδικασίας θα αρκεστώ να αναφέρω επιγραμματικά τα εξής:

Πρώτον, οι κάθε λογής και φύσης οικονομικές ενστάσεις των συνηγόρων των κατηγορουμένων, ακόμη και αν αναφέρονταν σε κραυγαλέα διαδικαστικά πλημμελήματα της όλης διαδικασίας, απορρίπτονταν με βάση μια πράξη της Επαναστατικής Επιτροπής, η οποία προέβλεπε την κρίση όλων των ενστάσεων με βάση το «ουσιαστικό δίκαιον»...

Δεύτερον, στους κατηγορούμενους απαγορεύτηκε απολύτως η χρήση δημοσίων εγγράφων, πρωτίτως ασφαλώς των διπλωματικών, προκειμένου να μην έρθουν στο φως κρατικά μυστικά, η αποκάλυψη των οποίων θα μπορούσε να προκαλέσει βλάβη των εθνικών συμφερόντων.

Τρίτον, οι αγορεύσεις των ασκούντων εισαγγελικά καθήκοντα Επιτρόπων-Κατηγόρων υποδήλωναν τέτοια –μη αποκρυπτόμενη– ακραία εμπάθεια εναντίον των κατηγορουμένων, που εκπλήσσουν ακόμη και τον καλύτερα ενήμερο για το κλίμα της εποχής και την ένταση των παθών που τη χαρακτήριζαν. Αν δε ο φανατικός βενιζελικός αρεοπαγίτης Κωνσταντίνος Γεωργιάδης –ο μόνος επί της έδρας παράγων της δίκης που προερχόταν εκ της τακτικής δικαιοσύνης– χρησιμοποίησε γλώσσα οξύτατη και σκληρότατη κατά των κατηγορουμένων, χωρίς ωστόσο να φτάσει σε ακραίες αμετροέπειες, ο έτερος εκ των κατηγορών, ο ένστολος βενιζελικός και μετέπειτα στρατηγός Νεόκοσμος Γρηγοριάδης δεν δίστασε να μετέλθει μεθόδων «δικαστικού κανιβαλισμού». Πολλά μάλιστα σημεία της υποδηλώσεως ακραία εμπάθεια αγόρευσής του θα δικαιολογούσαν το χαρακτηρισμό αυτό. Θα περιοριστώ ωστόσο στην καταγραφή και στην αναπαραγωγή ενός μόνο, του πιο χαρακτηριστικού πιθανότατα, σημείου της:

Προτείνω οίτιον των δικαζομένων εν τω Πρωτανείω και τότε όλοι σας, και εγώ μαζί, να φορέσωμε φουστάνια, [...] ας χορεύσωμε τον χορόν της αναισχυντίας, [ώστε] να έλθουν και άλλοι Κυβερνήται να παραδώσουν εις τον εχθρόν και την μένουσα Ελλάδα!

Τέλος, δε, τέταρτον, ο διευθύνων τη διαδικασία, στρατηγός

Οθωναίος, σε μεγάλο βαθμό τρομοκρατούσε τους μάρτυρες, προκειμένου να αποσπάσει την επιθυμητή κατάθεση. Χαρακτηριστικό είναι πως, απευθυνόμενος στον πρώτο, ίσως και τον σημαντικότερο εξ αυτών, τον –πρώην φανατικό κωνσταντινικό και ως εκ τούτου ακόμη αντιμετωπιζόμενο με καχυποψία από τους βενιζελικούς– στρατηγό Αναστάσιο Παπούλα, ο οποίος «όφειλε» να αποδείξει την ειλικρίνεια της μετακίνησής του στο βενιζελικό στρατόπεδο, τον προειδοποίησε από την πρώτη στιγμή για έναν «κίνδυνο» που ο μάρτυρας είχε χρέος να αποφύγει: το ενδεχόμενο η επ' ακροατηρίω μαρτυρία του να αποκλίνει σε κάποια σημεία από αυτήν που είχε ήδη δώσει στην ανακριτική επιτροπή!

Ωστόσο, ο Παπούλας δεν χρειάζονταν πρόσθετες παροτρύνσεις, προκειμένου να είναι επαρκώς επιβαρυντικός για τους υπόδικους: είχε τους –πολύ σοβαρούς– προσωπικούς του λόγους.

Γ. Ο βασικός μάρτυρας:

Α. Παπούλας

Δύσκολα μπορεί κανείς να φανταστεί μάρτυρα που να είχε τόσο προσωπικά κίνητρα να είναι επιβαρυντικός εναντίον των συγκακριμένων κατηγορουμένων όσο ο στρατηγός Παπούλας.

Πρώτον: Είχε επί χρόνια διατελέσει ισχυρός παράγων του αντιβενιζελικού παρακράτους. Κατά το στρατηγό Πάγκαλο, μάλιστα, αυτός είχε εννοηθεί να διοχλεύσει και είχε οργανώσει τις προγραφές εναντίον των βενιζελικών στα Νοεμβριανά του 1916.

Επιπρόσθετα, όταν οι υπό τους Γονατά και Πλαστήρα επαναστάτες αποβιβάστηκαν στο Λαύριο, τον Σεπτέμβριο του 1922, αυτόν επιφόρτισε η φιλοβασιλική κυβέρνηση με την ευθύνη να καταστείλει το Κίνημα (και –φαίνεται πως– προσχώρησε στους κινηματίες, όταν διαπίστωσε πως ανάμεσά τους ήταν και οι αξιωματικοί γιοι του).

Επομένως όφειλε, διά της στάσεώς του απέναντι στους κατηγορούμενους, να αποδείξει το βαθμό της πίστης του και την ειλικρίνεια της μετακίνησής του στη νέα πολιτική του «οικογένεια».

Δεύτερον: Είχε υπάρξει αρχιστράτηγος κατά το συντριπτικά μεγαλύτερο διάστημα της Μικρασιατικής Εκστρατείας, σχεδόν κατά τα 9/10 της διάρκειάς

της, με τον Χατζηανέστη να τον έχει διαδεχθεί μόνον «επ' εσχάτους». Στην πραγματικότητα, οι περισσότερες από τις καταστροφικές στρατιωτικές επιλογές που καταλόγιζε το κατηγορητήριο –έστω και αν εκεί αναφερόταν, όχι απολύτως ακριβώς, πως είχε διαφωνήσει με την επέκταση της εκστρατείας– αφορούσαν τον ίδιο. Είχε επομένως κάθε λόγο να αποσει τις ευθύνες του, επιβαρύνοντας κατά το δυνατόν τη θέση του άτυχου διαδόχου του.

Τρίτον: Είχε κάθε λόγο να μισεί τον Γούναρη. Ο στρατηγός Βίκτωρ Δούσμανης αναφέρει στα Απομνημονεύματά του πως του είχε μεταφέρει –δεχθείς τις επιπλήξεις του τότε πρωθυπουργού για τη σχετική απουσία εχεμύθειας– εξαιρετικά απαξιωτικούς χαρακτηρισμούς, π.χ. «είναι γαίδαρος», που έκανε για το πρόσωπό του ο πατρινός πολιτικός, μιλώντας μάλιστα στο υπουργικό συμβούλιο.

Τέταρτον: Ως απόλυτα προσηκείμνος στον Μεταξά είχε κάθε κίνητρο να τον συνδράμει στον βασικό στόχο του, που ήταν η απαξίωση των άλλων αντιβενιζελικών, προκειμένου ο στρατηγός από την Κεφαλονιά να αναδειχθεί αυτός σε ηγέτη της όλης παράταξης.

Με τα στοιχεία αυτά, συνολικά, να μην αφήνουν, πιστεύω, πολλά κενά στην κατανόηση των όρων και των συνθηκών διεξαγωγής της Δίκης, ίσως δύο λόγια θα έπρεπε να προστεθούν για το ψυχολογικό και πολιτικό αποτύπωμα που αυτή κατέλιπε στην όλη δημόσια ζωή του τόπου κατά την υπόλοιπη μεσοπολεμική περίοδο.

3. ΟΙ ΜΑΚΡΟΠΡΟΘΕΣΜΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ

A. Η αδύνατη κανονικότητα

Μετά τη θριαμβευτική –μολονότι, πολιτικά και θεσμικά, όχι απόλυτα ομαλή– επάνοδό του στην πρωθυπουργία το 1928, ο Ελευθέριος Βενιζέλος μεταξύ των προτεραιοτήτων του είχε θέσει την επούλωση του τραύματος που είχε προκαλέσει στον εθνικό κορμό ο Διχασμός. Το συμφιλιωτικό εγχείρημά του βρήκε κάποια απήχηση και στους αντιπάλους του όσο αυτός ήταν ισχυρός: πριν αποξενωθεί, εν πολλοίς, από το προσφυγικό στοιχείο λόγω του Ελληνοτουρκικού Συμφώνου Φιλίας, αλλά και πριν αποδυναμωθεί πολιτικά τόσο από κάποια κυβερνητικά σκάνδαλα, όσο και,

πολύ περισσότερο, από την αντανάκλαση στη χώρα μας από τις αρχές της 10ετίας του 1930 των συνεπειών της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης.

Ωστόσο, ακόμη και κατά την περίοδο αυτή της επιδιωκόμενης συμφιλίωσης, η δημιουργία ήπιου κλίματος επανειλημμένα δυναμιτίστηκε από μια σειρά από γεγονότα. Και αυτά ήταν όλα τους άμεσα συνδεδεμένα με τις αναμνήσεις και το τραύμα που είχε καταλίπει η Δίκη των Έξι (με αποτέλεσμα η αναζωπύρωση του Διχασμού να συντελεστεί εξαιρετικά γρήγορα, μόλις ευνοήθηκε από τη γενικότερη συγκυρία). Ποια ήταν όμως αυτά τα οποία, σε ένα υπέδαφος ασφαλώς πρόσφορο, προετοίμασαν τη νέα ανάφλεξη των παθών, την επιστροφή της χώρας σε ένα ξανά ακραία διχαστικό κλίμα;

Εν πρώτοις, η ιδιαίτερη μεταχείριση από τον Βενιζέλο των ηγετών/συναρχηγών της «Επανάστασης» του 1922, ηθικών αυτουργών στα μάτια της αντίπαλης παράταξης του «δικαστικού φόνου» των Έξι: ο μεν Γονατάς εξελέγη με το Κόμμα των Φιλελευθέρων γερουσιαστής, στον δε Πλαστήρα επίσης προτάθηκε η αριστινόνην συμμετοχή του σε αυτό το νεοσύστατο δεύτερο νομοθετικό σώμα.

Κατά δεύτερον, αμέσως μετά, ο κρητικός ηγέτης έδωσε υπουργικά χαρτοφυλάκια σε δύο πρόσωπα, ικανά να ενεργοποιήσουν όλες τις ευαισθησίες και τις αρνητικές προκαταλήψεις των αντιβενιζελικών: Ο ένας ήταν πάλι ο Γονατάς. Ο δεύτερος ο Βύρων Καραπαναγιώτης, ο οποίος ως λοχαγός είχε διατελέσει –αρχικά αναπληρωματικό, στη συνέχεια τακτικό– μέλος του στρατοδικείου που είχε εκδώσει την αποτρόπαια απόφαση. Και δεν ήταν απλό μέλος, αλλά εκ των πλέον φανατικών: εξ αυτών που με πάθος είχαν υποστηρίξει μια απόφαση που θα έστελνε στο απόσπασμα και τους οκτώ υποδίκους του 1922. Στη συνέχεια, δε, είχε αξιώσει από την τότε κυβέρνηση (Γονατά) την παραπομπή σε ποινική δίκη του πρόσβεως Άθω Ρωμάνου, επειδή αυτός είχε εκφραστεί αρνητικά για τις εκτελέσεις.

Τέλος, και ίσως αυτό απέτελεσε τη σταγόνα με την οποία ξεχειλίσε το ποτήρι της αντιβενιζελικής οργής, το 1930 τοποθετήθηκε ως εισαγγελέας του Αρείου Πάγου ο Κωνσταντίνος Γεωργιάδης, ο προαναφερόμενος επαναστατι-

κός επίτροπος στη Δίκη των Έξι, ο οποίος –χωρίς βέβαια να φτάσει στον γλωσσικό κανιβαλισμό του συνεπιτρόπου του, Νεόκοσμου Γρηγοριάδη– είχε ολοκληρώσει τη αγόρευση του στη συγκεκριμένη διαδικασία με την πρόταση να επιβληθεί στους κατηγορούμενους «η προβλεπόμενη από τον νόμο δικάια τιμωρία»...

Όλα αυτά –σε συνδυασμό ασφαλώς με τις γενικότερες δραματικές εξελίξεις του πρώτου μισού της δεκαετίας του 1930 και την κορύφωσή τους, που ήταν το στερούμενο της όποιας νομιμοποιητικής βάσης βενιζελικό στρατιωτικό κίνημα της 1ης Μαρτίου 1935– οδήγησαν στη «βραδυφλεγή» εκδίκαση των νεκρών του 1922: στη δικοφανή ανταπόδοση εκείνου του δικαστικού φόνου.

B. Η εκδίκαση των νεκρών

Έχω σε αρκετές παρεμβάσεις μου στο παρελθόν αναδείξει την άποψη πως το κίνημα του 1935, εκτός άλλων ενδεχομένως, υποδήλωνε την έκρηξη της οργής του στρατιωτικού βραχίονα του βενιζελισμού κατά των πολιτικών της παράταξης, στους οποίους οι ένστολοι βενιζελικοί καταλόγιζαν πως τους είχαν αφήσει απροστάτευτους από την εκδικητική/τιμωρητική διάθεση των κυβερνώντων αντιβενιζελικών. Επικεφαλής του, δε, είχε τεθεί ο ίδιος ο Βενιζέλος, πιθανότατα επίσης μνησικακών κατά παραγόντων της παράταξής του (η «προδοσία» κάποιων εκ των οποίων του είχε στερήσει το 1934 την ανάδειξη στην προεδρία της δημοκρατίας – ο ίδιος αντιλαμβανόταν συνδυαζόμενη με ισχυρή θεσμική ενδυνάμωση του αξιώματος). Πολλοί βενιζελικοί αξιωματικοί, πρωτίστως της νεότερης γενιάς, είχαν μετάσχει στο συγκεκριμένο κίνημα. Αν όμως κάποιοι δεν είχαν μετάσχει σε αυτό, δεν το είχαν υποβάλψει και δεν είχαν προχωρήσει σε ενέργειες, έστω εκ των υστέρων έμπρακτης στήριξης των κινηματιών, αυτοί ήταν οι –σχεδόν ογδοντάχρονοι τότε– στρατηγοί Κοιμήσης και Παπούλας. Και όμως...

Αν και μετά το συγκεκριμένο κίνημα απαγγέλθηκαν από τα συσταθέντα στρατοδικεία –οι περισσότερες, είναι αλήθεια, ερήμην– εξήντα θανατικές καταδίκες, καταδικάστηκαν δε, όχι όλοι σε θάνατο, και πολιτικοί παράγοντες του βενιζελισμού, επίσης αμέτοχοι στο κίνημα, μόνο οι δύο αυτοί στρατηγοί καθώς

και ο επίλαρχος Βολάνης αντιμετώπισαν το εκτελεστικό απόσπασμα.

«Ευλόγως», θα έλεγε κανείς, σύμφωνα προς τη δικαστικοπολιτική «λογική» της εποχής:

Είχαν και οι δύο τεράστια ευθύνη, σύμφωνα προς την ιστορική μνήμη των νέων πολιτικών κυριάρχων, για τα δραματικά γεγονότα του 1922...

Ο μεν Μιλτιάδης Κοιμήσης ήταν μέλος της Επαναστατικής Επιτροπής που είχε τη γενική ευθύνη για όσα τότε είχαν συμβεί και τη δραματική κατάληξη στην οποία είχαν οδηγηθεί τα πράγματα. Παράλληλα, ως μάρτυρας κατηγορίας στη Δίκη των Έξι, είχε εκφράσει την πεποίθησή του πως οι τότε υπόδικοι είχαν ενσυνειδήτως επιχειρήσει μια εκ των προτέρων και εν γνώσει τους καταδικασμένη εκστρατεία «απλώς και μόνον ίνα ενισχύσουν την παραμονήν του τότε βασιλέως». Για να προσθέσει ακόμη: «Το παν ηδύνατο να ανεχθούν, και εις το Ταίναρον να φθάση η Ελλάς, ήρκει να αναγνωρισθή ο τότε βασιλεύς...».

Για δε τον –«παραταξιακό αποστάτη»– Αναστάσιο Παπούλα, μάλλον δεν χρειάζεται να προσθέσουμε πολλά στα ήδη αναφερθέντα, προκειμένου να γίνει αντιληπτό το μίσος των αντιβενιζελικών για το πρόσωπό του. Απλώς, αξίζει να επισημανθεί πως, στον ύστερο Μεσοπόλεμο, αυτός ο άλλοτε φανατικός βασιλόφρων, εκδηλώνοντας τρόπον τινά ένα είδος «γενιτοκρατικού συνδρόμου», εμφανιζόταν ως ένας από τους πλέον αδιάλλακτους και μαχητικούς «Ηρακλείς» της παλαιοδημοκρατικής/βενιζελικής παράταξης.

Ήταν, δε, τέτοια η επιθυμία του «βαθέως αντιβενιζελισμού» για ανάδρομη κάθαρση και τόση η εκδικητική διάθεση μεγάλου μέρους της λαϊκής βάσης, αλλά και του στρατιωτικού σκέλους αυτής της παράταξης, που –όχι η εναντίωση του πάντοτε μετριόπαθους ηγέτη του αντιβενιζελισμού, πρωθυπουργού τότε, Παναγή Τσαλδάρη, αλλά– ούτε καν η παρέμβαση του ίδιου του προέδρου του στρατοδικείου, που απήγγειλε την καταδικαστική απόφαση του πτεράρχου Γεωργίου Ρέππα, κατέστη δυνατόν να αποτρέψει την εκτέλεση της ποινής. Οι απελευθερωμένες από το 1922 «μερραρχίες του κακού» ήταν και σε αυτή τη συγκυρία αδύνατον να αναχαιτιστούν. ■